

T 218

Проблеми історичної географії України: 36. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с. — ISBN 5-12-002035-6.

Збірник присвячено питанням екології та відображення засобами історичної географії соціально-економічних, суспільно-політичних, наукових і культурних процесів на території України з давніх часів до сьогодення.

Для істориків, географів, краєзнавців, викладачів-суспільствознавців та студентів.

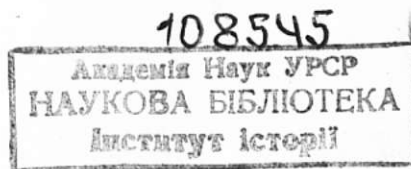
Сборник посвящен вопросам экологии и отображения методами исторической географии социально-экономических, общественно-политических, научных и культурных процессов на территории Украины с древнейших времен до наших дней.

Для историков, географов, краеведов, преподавателей-обществоведов и студентов.

Редакційна колегія

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), Ю. А. Пінчук, О. Є. Маркова, Г. В. Борjak, Т. А. Балабушевич, Є. П. Степанович (відповідальний секретар)

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України АН УРСР

Редакція з історії та археології літератури

Редактор Н. О. Черкаська

П 0502090000-246 39-91
М221(04)-91

ISBN 5-12-002035-6

© Інститут історії України АН УРСР, 1991

Н. М. Яковенко

ПРО КРИТЕРІЙ АВТЕНТИЧНОСТІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ АКТІВ
XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
(текстологічний аспект)

У статті підкреслене самостійне значення межових актів у комплексах поземельної документації на маєтки; аналізуються часові зміни тих канцелярських форм і предметних реалій документів, пов'язаних з межуванням земель, які можуть служити орієнтиром для розпізнавання фальсифікатів.

Розв'язання багатьох важливих питань з історії феодального землеволодіння безпосередньо залежить від реконструкції географічного і територіального складу землевласницьких одиниць. Уточнення часу їх виникнення, визначення розмірів і меж дають можливість на рівні узагальнення говорити про такі ключові проблеми, як процес концентрації поземельної власності, перерозподіл землі між феодалами внаслідок інтенсифікації земельного обігу, форми переходу від умовного до спадкового землеволодіння тощо. Не менш важливою є конкретизація фактажу і для визначення ролі географічного середовища у формуванні й розвитку великої земельної власності: значення річкових шляхів, великих лісових масивів, природного складу угідь та ін. Вельми перспективною видається також реконструкція складу феодальних вотчин з метою встановлення їх гіпотетичної тотожності з давніми поселеннями, сформованими у період дофеодального землеволодіння. Адже є припущення, що в окремих регіонах України територіальна цілісність патріархальних поземельних одиниць, що виникли в процесі родової кооперації, не руйнувалася ні в процесі поглинання селянських дворич вотчиною, ні при послідовному перезаселенні їх різними групами поселенців¹. Зокрема, унікальною в цьому плані є територія Київщини, де патріархальна дворична система землеволодіння не була порушена штучним перемежуванням у так званій волочній помірї середини XVI ст. (за незначними винятками це саме можна сказати і про Волинь).

Територіальний склад феодальних землевласницьких одиниць найповніше висвітлюється у комплексах документів, що відкладалися в процесі функціонування конкретного маєтку і, згідно з правовими нормами того часу, становили його невід'ємну частину, передаючись з рук до рук разом із самим маєтком. Такий комплекс документів,

© Н. М. Яковенко, 1991

ISBN 5-12-002035-6. Проблеми історичної географії України. Київ, 1991.

супутніх землеволодінню, охоплював: первісний привілей-данину, його наступні потвердження, акти офіційних ув'язань землі за тим чи іншим власником (ув'язчі листи), межові листи, документи купівлі й продажу, податкову документацію, судові акти, якщо земля ставала об'єктом суперечок, тощо. Цей документальний корпус міг обіймати десятки актів. Так, наприклад, у межевому спорі Дорого-стайських з Трипольськими (1600 р.) за села Трипілля й Стрим'ятичі на Київщині останні пред'явили судові 48 актів, починаючи з кінця XV ст.² Втрата документів такого роду могла поставити під сумнів самі права власності на конкретну земельну одиницю, тому обов'язково офіційно оповіщалося про загибель документів під час пожеж, татарських набігів тощо. Яскравим прикладом подібних оповіщень є серія заяв брацлавських зем'ян до книг Коронної канцелярії (Волинської Метрики) про загибель поземельної документації під час пожежі Вінницького замку 1580 р.³

Розпорощення і втрата родинних архівів феодалів, які в переважній більшості не збереглися до нашого часу цілісно, ускладнюють вивчення згаданої проблеми. Відтак доводиться, досліджуючи конкретні землеволодіння, залучати побічні матеріали або користуватися даними пізнішого походження. Це в першу чергу стосується первісних привілеїв-данин і актів, що фіксують розмір і межі землеволодіння. Останні, як правило, збереглися у пізніх копіях-витягах з незбережених повністю судових справ. Вирвані з основного контексту, нерідко недатовані, межові обводи звучать особливо глухо, оскільки спираються на топоніми й географічну номенклатуру, спотворену під час копіювання. Не менш вірогідні і фальсифікації актів, що містять межовий опис як доказ законності претензій на старовинне право володіння в бажаному територіальному обсязі. Тому при роботі з пізніми копіями поземельних актів особливої ваги набуває, крім ідентифікації персоналій і реалій, текстологічний аналіз документа для встановлення його відповідності загальноприйнятій у конкретний час моделі.

Далі ми спробуємо конспективно викласти спостереження над окремими формулами, що вживалися в публічно-правових актах та межовій документації на Правобережній Україні XV — першої половини XVII ст. при окресленні територіального складу землеволодіння.

1. Часом найбільш інтенсивного формування феодалного землеволодіння на Правобережній Україні прийнято вважати 30 — 70-ті роки XV ст., тобто період тимчасового відновлення Волинського й Київського удільних князівств, коли численні пожалування з доменів Свидригайла та Олельковичів стали однією з форм поступок сепаратистськи настроєним українським феодалам в умовах напруженої політичної обстановки у Великому князівстві Литовському. Пожалування-данини пізнішого часу, що відносяться до часів Казимира IV й Олександра, мають по суті

підтверджувально-фіксаційний характер. Це, зрештою, відповідало реальному становищу земельної політики Великого князівства, оскільки на початок XVI ст. великокнязівський домен був в основному вичерпаним⁴. Збережені до нашого часу привілей-данини Свидригайла спираються на формуляр, що увійшов в українську канцелярську практику з кінця XIV ст. На відміну від давньоруських грамот, традиція яких ще помітна в актах західноукраїнського, подільського і молдавського походження першої половини — середини XIV ст., новий формуляр тільки називає об'єкт данини, не описуючи його меж. Межовий опис замінений формулою «и со всім правом... како к нему из віку прислушало старыми границями»⁵, яка, на нашу думку, калькована з чеської актової практики. Фразеологічна калька «со всім, што к тому слухало» ("s tím sevšim, což k tomu přislušie"), іноді з додатком «в гранях, как се в собі маєт», незмінно присутня у привілеях XV ст., виданих Вітовтом і Свидригайлом. В цьому контексті викликають велику підозру щодо достовірності ті нечисленні грамоти XV ст. (пор. листи-данини Свидригайла 1424, 1430 і 1447 рр.⁶), які детально описують межі пожалуваних володінь, що не відповідає нормам вживаного в цей час формуляра. Натомість наприкінці XV — на початку XVI ст. формула «со всім, што к тому слухало» починає трансформуватися в стереотипне перерахування усіх можливих видів угідь ("из лесы, из боры, из гаи, из сеножати..." і под.). До середини XVII ст. це — неодмінна клаузула диспозитивної частини формуляра.

2. Норми публічного побуту XIV — XV ст., як можна припускати, виходячи з характеру писемних джерел, ще не вимагали письмової фіксації меж новопридбаної землі доти, доки вона не ставала предметом спору. Акт введення у володіння обумовлювався у самому привілей-данині як проведений офіційною особою при свідках ("а выіздил ту землю Ходор Чеолчич, тот обьіздил от пана Оты, старосты, а инни то вшитко свидци"⁷). Присутність свідків, отже, розцінювалася як самодостатній юридичний доказ, що не потребував окремого засвідчення на письмі. Перші згадки про акти введення нового власника у землеволодіння, які фіксують його межі в спеціальних ув'язчих листах, датуються початком XVI ст. Здійснювали ув'язання за уповноваженням великокнязівського двору коморники, господарські дворяни, старости, намісники, які «за господарским розказанем» заводили в присутності «людей добрых старых» межі, оформлюючи процедуру відповідним документом. Згодом, коли така практика стала загальноприйнятною, відсутність у корпусі документів, що стосувалися землевласницької одиниці, ув'язного листа давала привід заперечити саме право власності. Тому наприкінці XVI — на початку XVII ст. було проведено чимало ув'язань ніби-то за давніми описами, але їх ідентичність з давніми

межевими обводами не може вважатися безсумнівною. Натомість безперечно достовірними є описи меж, детально зафіксовані в судових граничних листах XV — початку XVI ст., які складалися полюбовними чи комісарськими судами на підставі свідчень «людей добрых, сусідов околичных», котрі в присутності суддів «розводили землі», вказуючи їхні споконвічні межі⁸. Згадані граничні листи традиційно писалися у двох примірниках (для кожної із сторін).

3. У актах поземельних приватних угод XV ст. маєток посту- пається за загальною формулою «тако продал, яко сам держал», «по старої граници», «так широко и долго, как есми сам держал» (або традиційно — «зо всім тим, што здавна к тому прислухало»). Для судеревних земель, тобто володінь, що перебували у спільному землекористуванні декількох осіб, на документі інколи зображався власницький знак («знамя») продавця: «куды тоє знамя еє поведет», «куды тої землі знамя пошло»⁹. З середини XVI ст. у приватних юридичних актах з'являються деталізовані описи меж землеволодіння, що є об'єктом відчуження. Але така практика не утрималася: вже наприкінці XVI ст. із зміцненням ролі судово- адміністративних урядів акти знову скорочуються, описи межових обводів зникають. Проте самі угоди, заявлені для запису до актових книг відповідного уряду, як правило, супроводжуються заявою возного, офіційного свідка продажу, купівлі і т. п., про те, що в його присутності власник землі «заводил границу, почавши от ...» (далі наводиться детальний опис межового обводу). Названі тут форми фіксації кордонів землеволодіння можуть служити одним з об'єктивних критеріїв встановлення автентичності документа і виявлення фальсифікатів, досить поширених серед цієї групи актів.

4. Майже безпомилковим критерієм встановлення автентичності межового документа може бути система вживаних у час його написання межових знаків. Так, для XV ст. характерним є використання так званих природних межових знаків (боліт, доріг, рік тощо) і граней (насічок) на деревах. Насипні кургани (копці), основний граничний знак пізніших часів, з'являються на Волині тільки у першій чверті XVI ст., а на Наддніпрянщині — наприкінці XVI ст. Показовою в цьому плані є, наприклад, заява адвоката однієї із сторін у межовому спорі, що розглядався Київським підкоморським судом у 1600 р.: «Кгдаж в тых краях жадные иншие знаки граничные не были, опроч речок а валов; копцов не бывало, опроч теперешних часов»¹⁰. Несвоечасні згадки про копці перетворюються, таким чином, на важливий доказ підробки (пор. дарчу грамоту князя Любарта Гедиміновича Луцькій соборній церкві, датовану 1322 р., у якій обмежування згадується як виконане за допомогою межових знаків, характерних для середини — другої половини XVI ст.¹¹; те саме — у листі князя Свидригайла 1431 р. на підтвердження розмежування с. Почапинців з Хмільником;¹² те саме — в ув'язчому листі київського державці 1491 р. Андрія Алексан-

дровича Київському Пустинно-Микільському монастиреві на Плоську ниву¹³).

5. У самій процедурі виконання копців існує також помітна різниця між узусом першої і другої половини XVI ст., що може допомогти при датуванні недатованих межових документів. До середини XVI ст. (до Статута 1566 р.?) волинські копці генетично ще перегукуються з межевими ямами російської межової практики (що дотично підтверджує можливу давньоруську градіцію останніх). Курган-копець не «насипається», як, здавалося б, вимагало дослівне латинське визначення процедури — *scopulos sipare* — і як згодом загальноприйнято висловлюється український акт кінця XVI ст., калькуючи цей латинський вислів («сипати копці»), а «викопується» («копцы покопали», «копцы закопали»)¹⁴. Більше того, при цьому інколи в копець, як і в межову яму, закладають якісь предмети: «в котором копци жерновыи камен закопан...», «и в том копци камен плоский»¹⁵.

6. Певний хронологічний рубіж спостерігається і у способах вимірювання відстаней між копцями, що теж може сприяти уточненню датування межових обводів. Різної у визначенні відстаней, архаїчні умовні виміри типу «на трое стрелене плус — минус з луку» чи «на килкоро з луку стрелене»¹⁶ зникають з межової практики наприкінці 40-х років XVII ст. Тоді ж входять в ужиток і встановлені законодавством віддалі між копцями, які віднині вимірюються не «ужищами» чи «у лыко»¹⁷, а конкретно кількістю стандартних волочних шнурів. Одночасно зникають неодмінні раніше грані (насічки) на деревах і описи примітних дерев поблизу копців. Сам текст межового обводу формалізується, втрачаючи місцевий колорит і архаїчні риси.

7. Варто коротко виділити специфіку межових обводів на Наддніпрянщині, як особливо насичених архаїчними деталями. До них, зокрема, належать знаменні знаки, якими мітилися володіння конкретної особи в судеревах. Ці знаки нерідко відтворювалися в межових обводах, купчих, дарчих¹⁸. Конфігурація київських знамен не збігається з відомими типовими знаками російського межування («соха», «скамья», «кошель», «курья лапа», «лемех» і т. д.). З іншого боку, вони складніші за рисунком, ніж звичайний для Галичини і польських земель гранний знак «криж», і перегукуються з геометричними зображеннями на печатках українських бояр (пор.: «крыж, а над крыжем тятё, также и наисподе тятё»¹⁹). Якщо припустити, що знаменний знак у судереві відповідав печатному знаку власника, то фіксація знамен у межових описах Київщини може дати унікальний матеріал для дослідження складу давньої гербової символіки. З судеревами, як однією з найпоширеніших форм сябринного землеволодіння, пов'язана ще одна відмінна особливість граничних обводів київського походження, яка може стати орієнтиром при локалізації глухих межових документів. По-перше,

саме явище судеревів, витіснене з Волині у середині XVI ст., на Київщині побутувало аж до кінця XVII ст. і було надзвичайно розповсюдженом²⁰. По-друге, характерною деталлю київського, особливо поліського, землеволодіння є те, що землевласницькі одиниці з одного боку межують з судеревами, з другого — «лежать обрубом», тобто мають чітку власницьку межу²¹. Найявніші судеревів і протиставлення обрубів судеревам вказують на безсумнівно київське, а ще ймовірніше — київсько-поліське, походження неідентифікованого документа.

Отже, на прикладі наведеного вище короткого огляду можна констатувати, що текстологічний аналіз, проведений, зрозуміло, паралельно з перевіркою персоналій та історичних реалій сумнівного акта, може стати об'єктивною підставою для ствердження чи заперечення його достовірності.

¹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981. — С. 28.

² Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 85 — 93. — (Далі: ЦДІА УРСР).

³ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 330 зв. — 343 зв.

⁴ Хорошкевич А. Л. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификации // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 61 — 62.

⁵ Грамоти XIV ст. / Упор. М. М. Пещак. — К., 1974. — С. 143 (1399 р., канцелярія Владислава Ягайла).

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1862. — Т. 1: (1361 — 1598). — С. 9, 11. — (Далі: АЮЗР); Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1907. — Ч. 8, т. 1. — С. 10. — (Далі: Архив ЮЗР).

⁷ Грамоти XIV ст. — С. 44 (1371 р.).

⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. — Киев, 1868. — С. 64 (1539 г.); *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* / Wyd. przez Gorczaka. — Lwów, 1890. — Т. 3. — С. 38 (1506 г.), 104 — 105 (1513 г.).

⁹ АЮЗР. — Т. 1. — С. 37, 56.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 82.

¹¹ Грамоти XIV ст. — С. 21.

¹² Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. — С. 6 — 9.

¹³ Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 158.

¹⁴ Німчук В. В., Яковенко Н. М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 69; Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 275 (1541 р.); ЦДІА УРСР, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 31 зв. (1551 р.).

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 2228, оп. 1, спр. 702, арк. 2.

¹⁶ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 174 зв. (1639 р.); ф. 24, оп. 1, спр. 6, арк. 198 (1644 р.).

¹⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 356 (1523 р.); ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 766 (1540 р.).

¹⁸ АЮЗР. — Т. 1. — С. 37; ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 39 зв. (1598 р.).

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 190 (1612 р.).

²⁰ Пор. численні згадки про судереви у київських актах XVII ст.: *Źródła dziejowe*. — Warszawa, 1894. — Т. 21. — С. 174 (1613 г.); 268 (1618 г.); 326 (1624 г.) та

ін.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР, відділ рукописів, ф. Оссолінських, спр. 4075 / III, арк. 86 (1688 р.).

²¹ АЮЗР. — Т. 1. — С. 175 (1561 р.); ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 10 (1595 р.).

Одержано 12.10.1989 р.

В статті підкреслюється самостійне значення межових актів в комплексах поземельної документації на імення; аналізуються часові зміни тих канцелярських формул і предметних реалій документів, зв'язаних з межуванням земель, які можуть служити орієнтиром для розпізнавання фальсифікатів.